

भारतीय कृषी क्षेत्रावरील अरिष्टे: काही निरीक्षणे

संदीप चौधरी

सहयोगी प्राध्यापक, समाजशास्त्र विभाग
सभु कला आणि वाणिज्य महाविद्यालय औरंगाबाद

गोषवारा

नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान होते. नैसर्गिक आपत्तीचे संकट यावर नात करणे तसे अवघड पण कृषी व्यवस्थेच्या बाबतीत जेव्हा सर्व परिस्थिती उपायोजना कर्त्यांना ज्ञात असते तरीही जाणीवपूर्वक अन्याय केला जातो तेव्हा अशा अन्यायास सुलतानी अन्याय किंवा सुलतानी संकट म्हटले जाते. हा लेख कृषी क्षेत्रातील अरिष्टे समजून घेणे तसेच त्याला कारणीभूत ठरणार्या घटकांचे अध्ययन करणे हा आहे. त्यासाठी दुय्यम स्त्रोत तसेच कृषी क्षेत्रातील अभ्यासकांशी केलेली चर्चा यावर आधारित आहे. शासनाच्या योजनात्मक धोरणामुळे भारतीय शेतकरी गरीबित पिचत राहिला. कर्जात आकंठ बुडालेला राहिला. कारखानदारीचा विकास करण्यासाठी शेतीमध्ये तयार झालेले वरकड उत्पादन हे कारखानदारिकडे वळविले पाहिजे ही भूमिका शासनाची होती. कृषी आणि उद्योग यांच्यातील संतुलन साधून नियोजनास प्राधान्य दिल्यास व कृषीला उद्योगाचा दर्जा देऊन कृषी क्षेत्रातून रोजगार निर्मिती वाढविण्यासाठी प्रयत्न झाल्यास शेतकऱ्यांना सुसह्य ठरेल असे वातावरण निर्माण करावे लागेल.

सूचक शब्द: कृषी अरिष्टे, सुलतानी संकट, कर्जमाफी

प्रस्तावना:

अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपूर्ण ठरलेल्या भारताची जगात गौरवपूर्ण ओळख कृषी संस्कृतीमुळे आणि कृषी अर्थव्यवस्थेमुळे निर्माण झालेली होती. भारतीय कृषी संस्कृतीचा हजारो वर्षांचा इतिहास आहे. नैसर्गिक संकटाने येथील शेतकरी कधी हतबल झालेला नव्हता. त्याच्यावर अनेक संकटे आली व सातत्याने येत असतात, ती पुढेही येतील. अति पाऊस, महापूर, पाऊसच न पडणे, वादळवारे, गारपीट आणि रोगराई यामुळे शेतीचे प्रचंड नुकसान होते. याला अस्मानी संकट आले असे म्हटले जाते. नैसर्गिक आपत्तीमुळे शेतकऱ्यांचे अतोनात नुकसान होते. नैसर्गिक आपत्तीचे संकट यावर नात करणे तसे अवघड पण कृषी व्यवस्थेच्या बाबतीत जेव्हा सर्व परिस्थिती उपायोजना कर्त्यांना ज्ञात असते तरीही जाणीवपूर्वक अन्याय केला जातो तेव्हा अशा अन्यायास सुलतानी अन्याय किंवा सुलतानी संकट म्हटले जाते.

कृषी व्यवस्थेतील अरिष्टांमध्ये नैसर्गिक अरिष्टांपेक्षा सुलतानी अरिष्टेच अधिक आहेत. शेतकरी संघटनेचे नेते कै. शरद जोशी यांनी या संदर्भात आपल्या एका लेखात इतिहासाचार्य राजवाडे यांच्या विधानाचा दाखला देत म्हटले आहे की, 'हिंदुस्थानातील शेतकऱ्यांची गेल्या

दोन-तीन हजार वर्षांच्या अनुभवाने अशी खात्री पटली आहे की सरकार म्हणून जे असते ते शेतकऱ्यांच्या लुटीसाठीच.^१ याप्रमाणेच सरकारचा अनुभव सातत्याने शेतकऱ्यांना येतो आहे. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यापासूनच शेतीच्या प्रश्नांकडे दुर्लक्ष झाले आहे. कारण तत्कालीन राजकीय नेतृत्वाने देशाच्या धोरणातच प्रगती म्हणजे औद्योगिकीकरण याला प्राधान्य दिले. त्यावेळची ती गरज होती परंतु त्यामुळे शेती प्रश्नांकडे दुर्लक्ष झाले हे नाकारता येणार नाही. उद्योगधंदे उभे राहणे म्हणजे प्रगती अशी त्यांची कल्पना होती तेव्हापासून ते आजतागायत त्यात फारसा बदल झालेला नाही.

देशभरातील शेतकऱ्यांना सन्मानाने जीवन जगता यावे यासाठी त्यांच्या शेतीमालाला किमान उत्पादन खर्चाएवढा रास्त भाव मिळाला पाहिजे, ही भूमिका सर्वजण तात्त्विक पातळीवर मान्य करतात पण व्यावहारिक स्तरावर तशी व्यवस्था निर्माण करण्याकडे सर्वांचे दुर्लक्ष असते. उलट स्वतःच्याच भूमीत शासकीय धोरणामुळे शेतकरी विरोधी कायद्यांमुळे शेतकऱ्यांना कर्जबाजारी होऊन त्यांच्यावर शेतीतून निर्वासित होण्याची वेळ आली आहे. त्यास पूर्णतः शासकीय धोरणे कारणीभूत आहेत, असा आरोप केला जातो. देशातील कर्जबाजारी ठरलेल्या उद्योगधंद्यांवरील, उद्योगपतींवरील लाखो कोटी रुपये यत्किंचितही खंत व्यक्त न करता माफ केली जातात. आणि जेव्हा शेतकऱ्यांच्या कर्जमाफीचा प्रश्न चर्चेला येतो तेव्हा रिझर्व बँकेचे गव्हर्नर व बँक ऑफ इंडियाचे अध्यक्ष या कर्जमाफी ला विरोध करून आपली नाराजी व्यक्त करतात. ही पक्षपातीपणाची मांडणी या देशातील बुद्धिवंतांना देशहिताची वाटते. समाजातील बहुसंख्य लोक शेतकऱ्यांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याच्या गळचेपीकडे आणि त्यांच्या होणाऱ्या शोषणाकडे दुर्लक्ष करताना दिसून येतात.

हा लेख कृषी क्षेत्रातील अरिष्टे समजून घेणे तसेच त्याला कारणीभूत ठरणाऱ्या घटकांचे अध्ययन करणे हा आहे. त्यासाठी दुय्यम स्त्रोत तसेच कृषी क्षेत्रातील अभ्यासकांशी केलेली चर्चा यावर आधारित आहे. कृषी क्षेत्रातील अभ्यासकांशी चर्चा करून तसेच दुय्यम आपल्या देशातील शेतकऱ्यांवर होणाऱ्या अन्यायाची यादी फार मोठी आहे. 'शासनाच्या योजनात्मक धोरणामुळे भारतीय शेतकरी गरीबित पिचत राहिला. कर्जात आकंठ बुडालेला राहिला.'^२ कारखानदारीचा विकास करण्यासाठी शेतीमध्ये तयार झालेले वरकड उत्पादन हे कारखानदारिकडे वळविले पाहिजे ही भूमिका शासनाची होती. हे नियोजन मंडळाचे अध्यक्ष व्ही. कृष्णाम्माचारी यांनी दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेच्या प्रास्ताविकात नमूद केले आहे. ते लिहितात, 'कारखानदारीची भरभराट व्हावी, कारखान्यात काम करणारे कामगार आणि इतर नोकरदार यांना अन्नधान्य आणि इतर शेती उत्पादने स्वस्त दरात मिळावीत, कारखान्यात लागणारा कच्चा माल स्वस्तात स्वस्त दराने मिळावा म्हणून शेतमालाचे भाव सतत पाडण्याचे धोरण असणे हा त्या कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेचा मूळ गाभा आहे.'^३ यासंदर्भात प्रा. शेषराव मोहिते लिहितात की सन 1990-91 पर्यंत केंद्रात सत्तेवर असलेल्या प्रत्येक सरकारने या धोरणाचा पाठपुरावा केला. सरकारी नोकरदारांचे पगार 300 वरून 30 हजार रुपयांपर्यंत गेले तरी त्यांना 'नाहिरे' वर्गाचे सदस्य ठरविले आणि तीन एकर कोरडवाहू शेतीचा मालक

कर्जबाजारी होऊन आत्महत्या करण्यापर्यंतच्या स्थितीत आला तरी तो 'आहे रे' वर्गाचा प्रतिनिधी ठरविला. जाणीवपूर्वक शेती हे तोट्याचे कलम राहिल अशी अर्थव्यवस्था राबविण्यात येत आहे.

शेतीची लूट हे सरकारचे अधिकृत धोरण आहे का अशी शंका यावी याचे उदाहरण म्हणजे कृषी मूल्य आयोग होय. कृषी मूल्य आयोगाच्या शेतीमालाचा उत्पादन खर्च काढण्याचा हेतू असफल ठरला आहे. हा आयोग स्थापन करण्यात ज्यांनी महत्त्वाची भूमिका वठवली ते कृषी राज्यमंत्री पद उपभोगलेले कै. अप्पासाहेब शिंदे यांनी नंतर ते स्पष्ट केले की, शेती मालाला उत्पादन खर्च भरून निघेल इतका भाव देण्याची राज्यकर्त्यांची इच्छाशक्तीच नाही. तसेच शेतकरी सुखी व्हावा असे मनापासून शेतीतून बाहेर पडलेल्या कोणत्याही घटकास वाटत नाही. या सर्वांच्या इच्छाशक्तीचा अभावाचे बळी आत्महत्या करणारे शेतकरी ठरताहेत. शेषराव मोहिते लिहितात, 'आशिया खंडातील कृषी शास्त्रज्ञांच्या परिषदेत बोलताना डॉक्टर नॉर्मन बोरलॉग यांनी असा इशारा दिला होता की, आतापर्यंत दुष्काळ, रोगराई इत्यादी नैसर्गिक आपत्ती यामुळे दर दहा वीस वर्षांनी लोक मोठ्या संख्येने मृत्युमुखी पडत असत. पण आता वैद्यकशास्त्रात झालेल्या प्रगतीमुळे साथीचे आजार नियंत्रणात आले 60 ते 70 च्या दशकात घडून आलेल्या हरितक्रांतीमुळे अन्नधान्याचे उत्पादन इतके वाढले की यापुढे कोरडा व ओला दुष्काळ पडला तरी अन्नधान्याच्या टंचाईमुळे लोक मृत्युमुखी पडणार नाहीत. पण विकसनशील आणि अविकसित देशांतील राज्यकर्त्यांचा शेती आणि शेतकरी यांच्याकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन जर बदलला नाही आणि शेती करणे म्हणजे स्वतःची तसेच राष्ट्राची प्रगती करण्याचा मार्ग आहे, असे शेतकऱ्यांना वाटण्याइतपत विश्वासाचे वातावरण निर्माण झाले नाही. तर येत्या काही वर्षात भारतासारख्या देशातील शेतकऱ्यांना शेती करण्याचा उत्साह नाहीसा होईल आणि त्यामुळे होणारी अन्नधान्याची टंचाई ही लोकांच्या मृत्यूचे प्रमुख कारण ठरण्याची शक्यता आहे.'⁸ अनेक वर्षांपूर्वी डॉक्टर नॉर्मन बोरलॉग यांनी वर्तविलेली भविष्यवाणी अंशतः खरी ठरली आहे. भारतीय शेतकरी शेती करत असलेला जरी दिसत असला तरी त्याची जगण्याची उमेद संपून गेली आहे. देशात अन्नधान्याचा तुटवडा होऊ न देता शेतकऱ्यांवर आत्महत्या करण्याची वेळ आलेली आहे.

एकविसावे शतक भारतीय शेतकऱ्यांसाठी सुलतानी संकटाच्या शतक आहे असेच म्हणावे लागेल. सरकारचा औद्योगीकरणावर भर आणि कृषी व कृषी संबंधित क्षेत्राकडे दुर्लक्ष, उदारीकरणाचा लाभ शेतीक्षेत्राला मिळवून देण्या ऐवजी नागरी समाजातील हितसंबंध, व्यापारी व उद्योगपतींचे हितसंबंध जोपासणारी शासकीय धोरणे विशेषतः आयात-निर्यात धोरण, पंचवार्षिक योजनेतील कृषी व कृषी संबंधित क्षेत्रावरील खर्चासाठी कमी कमी केली जाणारी तरतूद, शेतकऱ्यांऐवजी व्यापारी व उद्योजकांना लाभ होईल असे सबसिडी धोरण समाजातील बुद्धिजीवी वर्ग, नोकरदार वर्ग, नियोजनकर्ते, अर्थतज्ञ यांची कृषक समाजाप्रती वाढती उदासीनता, कृषक समाजाप्रती नागरी समाजाची वाढती संवेदनाहीन वृत्ती यांनाही शेतीमालाला रास्त भाव क्रयशक्ती असूनही द्यावासा वाटत नाही. औद्योगिक उत्पादने खरेदी करताना व कृषी

उत्पादने खरेदी करताना नागरी ग्राहक दुजाभाव करतो आणि शेतकऱ्यांच्या शोषणाचा आधार बनतो. 'परिणामी शेतीचा मालक कर्जबाजारी होऊन आत्महत्या करण्यापर्यंत परिस्थिती निर्माण झाली तरी जाणीवपूर्वक शेती हे तोट्याचे कलम राहिल अशी अर्थव्यवस्था राबविण्यात येत आहे शेतीची लूट हे सरकारचे अधिकृत धोरण आहे'.^५

बँकांची उदासीनता

बँकांचे शेती विकासाला पूरक धोरण असायला हवे परंतु तसे घडताना दिसून येत नाही. आरबीआय जे आदेश येते ते सर्व बँकांना बंधनकारक असतात. भारतीय संसदेने 1949 साली बँकिंग रेग्युलेशन ॲक्ट पारित केला. या संदर्भातील तरतुदी शेतकऱ्यांसाठी फार हितकारक आहेत. पण याचा लाभ शेतकऱ्यांना होताना दिसत नाही.

आरबीआय ही शासनाची बँक असून देशातील इतर बँकांच्या व्यवहारावर नियंत्रण प्रस्थापित करित असते. शेतकऱ्यांसाठी ही बँक विशिष्ट काम करते. शेती विभागाला किती प्रमाणात, किती व्याज दराने व कसा कर्ज पुरवठा करावा हा निर्णयही बँक घेते. एडवोकेट अनंत उमरीकर यांनी त्यांच्या 'बँकेने लुटल शेतकऱ्याला' या छोट्याशा पुस्तिकेत कायदा, बँकेची परिपत्रके व प्रत्यक्ष बँकांचे व्यवहार यातील तफावत निदर्शनास आणून दिली आहे. ते लिहितात, 'आरबीआयने दिलेले आदेश सर्व बँकांवर बंधनकारक आहे आणि आदेशाचे उल्लंघन हा दंडनीय गुन्हा आहे. मात्र आदेशाचे उल्लंघन अनेकदा नव्हे हजारदा केले व आजही चालू आहे. अशा तऱ्हेने बँकांनी शेतकऱ्यांची कशी पिळवणूक, लुटमार केली हे पाहणे एक वेदनादायी अनुभव आहे'.^६ पुढे ते लिहितात, 'याचा अर्थ असा आहे की, आरबीआयच्या आदेशाला कायदा समान दर्जा प्राप्त असतो. आरबीआयने काढलेल्या सहा परिपत्रकांपैकी पाच परिपत्रकातून शेती व्यवसाय व शेती कर्जाबद्दल काळजी घेतलेली दिसून येते. परंतु त्यांची दखल बँकांनी त्यांच्या व्यवहारात घेतली नाही.

नैसर्गिक प्रकोपामुळे झालेल्या पिकबुडीच्या वर्षी शेतकऱ्यांना व्याज माफ केल्याचे किंवा वार्षिक हप्ते बांधून घेणे व चक्रवाढ व्याज न करणे याबाबतच्या सूचनांना तर बँकांनी ठेंगा दाखविला. यासर्व प्रकाराची दखल आरबीआयने घेतल्याचे जाणवत नाही. आणि बँकांनी केलेल्या शेतकऱ्यांच्या लुटमारीची आरबीआय मूक साक्षीदार बनून राहिली. आपल्या आदेशाची पायमल्ली होते आहे हे आरबीआयच्या लक्षात आले नाही'.^७ याचा अर्थ असा की आरबीआयने शेती व्यवसाय व शेतकरी शेती कर्ज बाबत परिपत्रक आतून दाखविलेली तळमळ किती वरवरची आहे हे स्पष्ट होते. परिपत्रक असे सांगते की, शेतीकर्ज व व्यापारी कर्ज यात फरक केला जावा, शेतकऱ्यांकडे जेव्हा पैसा येतो त्या दृष्टीने त्याच्या कर्जाच्या हप्त्याची आकारणी व्हावी, व्याजाची आकारणी चक्रवाढ पद्धतीने होऊ नये, काही अपरिहार्य कारणाने पीक बुडाले तर त्या वर्षी कर्जाची फेर आकारणी करावी व व्याज आकारू नये नये. या बाबी व्यवहारात बँका विचारात घेत नाहीत.

बँकांचे शेतकऱ्यांच्या प्रति असलेले व्यवहार हे देखील एक अरिष्ट होय असे खेदाने म्हटले जाते. शेतीसाठी कर्ज वाटप करताना शेतीसाठी लागणाऱ्या अवजारांसाठी यंत्रसामग्री

साठी आकारले जाणारे व्याजाचे दर इतर वाहनापेक्षा अधिक असतात. वास्तविक पाहता शेती उत्पादन वाढीसाठी व शेती करण्यासाठी खरेदी करावयाच्या यंत्रसामग्री चे व्याजदर अल्प असावयास हवेत. शेतकऱ्यांकडील कर्ज सक्तीने वसूल केले जातात तर उद्योजकांची कर्ज मोठ्याप्रमाणावर माफ केली जातात. हे दुज्याभावाचे धोरण संपायला हवे. आरबीआयचे गव्हर्नर उद्योजकीय कर्जमाफ होते त्याकडे पद्धतशीर दुर्लक्ष करून शेती कर्ज माफ करण्यासंदर्भात आक्षेप नोंदवतात. ही प्रवृत्ती सुद्धा शेतकऱ्यांसाठी आरिष्ट होय.

प्रा. कृ. अ. फाले लिहितात (अॅगोवन: 13 एप्रिल 2017), 'एखादा सामान्य व्यक्ती आपल्या कडील कर्जाची परतफेड करण्यास असमर्थ ठरला तर त्यास थकबाकीदार समजल्या जाते. त्यांचेकडील स्थावर मालमत्ता बँक जप्त करू शकते किंवा सक्तीच्या वसुलीची कार्यवाही करू शकते. परंतु कार्पोरेट कंपन्यांनी कर्जाची परतफेड केली नाही तर त्यास मात्र 'अनुत्पादक मालमत्ता' असे समजले जाते. बँकसुद्धा अशा वसूल न झालेल्या कर्जासाठी जप्तीची कारवाई न करता बुडीत खात्यात वर्ग करण्याचे नियोजन करते....मागील तीन आर्थिक वर्ष 19 राष्ट्रीयीकृत बँकांचे एकूण 1.14 लाख कोटी रुपये वसूल न झालेले कर्ज बुडीत खात्यात वर्ग करण्यात आले. असे असूनही 7.32 लाख काही रुपयांचे कर्ज आश्चर्यकारकरीत्या दहा मोठ्या कंपन्यांना वितरित करण्यात आले. या प्रमुख दहा व्यवसायिकांनी 7.32 लाख कोटी रुपयांचे कर्ज घेतले आहे. ते आता कर्जावरील व्याज चुकवण्याच्या प्रयत्न करतील.'⁶ प्राध्यापक फाले यांनी व्यक्त केलेली चिंता ही दरवर्षी सत्यात उतरल्याचे दिसून येत आहे कारण बँकांचा कल उद्योगपतींचे कर्ज माफ करण्याकडे दिसून येतो. शासनाचे धोरण सुद्धा त्याला पूरक ठरताना दिसते.

उपाययोजना:

शेती क्षेत्रावरील अरिष्टांवर मात करण्यासाठी काही उपाययोजना करण्याची नितांत आवश्यकता आहे. ज्यामुळे शेती आणि शेतकरी यांच्या समस्यांवर तोडगा निघू शकेल आणि शेतकऱ्याचे जीवन आणि शेती यामध्ये समृद्धी येऊ शकेल.

1. शासनाने वेळोवेळी शेती विषयक धोरणाचा आढावा घेऊन शेतकरी हिताच्या दृष्टीने सकारात्मक निर्णय घ्यायला हवेत.
2. बँकांनी शेतकऱ्यांना उल्प व्याज दरात कर्ज उपलब्ध करून देण्यासाठी कठोर उपाययोजना करायला हवी. तसेच नियमित कर्जफेड करणाऱ्या शेतकऱ्यांना प्रोत्साहन पर व्याजावर सुत द्यावी.
3. शेतकऱ्यांनी शेती पूरक व्यवसाय करण्याकडे लक्ष द्यायला हवे.
4. समूह शेतीचा प्रयोग केल्यास शेती वरील खर्च कमी होऊन योग्य पद्धतीने मोबदला मिळू शकेल.
5. शेतकऱ्यांच्या मालाला किमान आधारभूत किंमत मिळवून देण्यासाठी शासकीय स्तरावर प्रयत्न व्हायला हवेत.
6. नियोजनबद्ध शेती करण्यासाठी तज्ञांकडून शासकीय स्तरावर मार्गदर्शन व्हायला हवे.

या उपाययोजना प्रातिनिधिक स्वरूपात सुचविण्यात आलेल्या असून याव्यतिरिक्तही अनेक तज्ज्ञांनी शेती क्षेत्राच्या विकासासाठी केलेल्या शिफारसी अमलात आणल्यास कृषी क्षेत्रावरील संकटाचा सामना करता येऊ शकेल.

समारोप:

कृषी व्यवसायावरील अरिष्टांचा विचार करता एक बाब प्रामुख्याने निदर्शनास येते ती अशी की, नैसर्गिक प्रकोपामुळे येणाऱ्या अरिष्टांच्या बाबतीत अपरिहार्यता असते. कधी ती नियंत्रणात ठेवता येतात तर कधी ती नियंत्रणाच्या बाहेर असतात. ही बाब थोडीशी बाजूस ठेवली तर खऱ्या अर्थाने कृषी व्यवसायावरील अरिष्टास कृषी व्यवस्थेच्या संदर्भात शासकीय धोरणातील आपपरभाव कारणीभूत होय. उद्योग व शहरांना प्राधान्य आणि शेती व खेड्याकडे कमी महत्त्व या बाबी कारणीभूत ठरतात. कृषी आणि उद्योग यांच्यातील संतुलन साधून नियोजनास प्राधान्य दिल्यास व कृषीला उद्योगाचा दर्जा देऊन कृषी क्षेत्रातून रोजगार निर्मिती वाढविण्यासाठी प्रयत्न झाल्यास शेतकऱ्यांना सुसह्य ठरेल असे वातावरण निर्माण करावे लागेल.

(हा लेख लिहिण्यासाठी अंकुशराव टोपे कला, वाणिज्य आणि विज्ञान महाविद्यालय, जालना येथील माजी समाजशास्त्र विभागप्रमुख प्रा. डॉ. शिवकुमार सोळंके यांच्याशी वेळोवेळी केलेली चर्चा उपयुक्त ठरली आहे. त्याबद्दल त्यांचे आभार)

संदर्भ:

1. जोशी, शरद. २००८. खुल्या व्यवस्थेकडे खुल्या मनाने. औरंगाबाद: जनशक्ती वाचक चळवळ, पृष्ठ ७२.
2. उमरीकर, अनंत. २००९. बँकेने लुटलं शेतकऱ्याला, औरंगाबाद: जनशक्ती वाचक चळवळ, पृष्ठ ६.
3. कित्ता पृष्ठ १४.
4. मोहिते, शेषराव. २००९. शेती व्यवसायावरील अरिष्ट. औरंगाबाद: जनशक्ती वाचक चळवळ, पृष्ठ १२.
5. कित्ता पृष्ठ १४.
6. उमरीकर, अनंत. २००९. बँकेने लुटलं शेतकऱ्याला, औरंगाबाद: जनशक्ती वाचक चळवळ, पृष्ठ १५.
7. कित्ता पृष्ठ १९.
8. फाले, कृ. अ. २०१७. वाढता एनपीए बँकांची डोकेदुखी, अँग्रोवन: (दिनांक १३ एप्रिल पृष्ठ ७)